

Araş. Gör.

Ercan GÖRDEGİR

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9661-196X>Batman Üniversitesi Tarih Anabilim
Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı
ercan.gordegir@batman.edu.tr

Doç. Dr.

Süleyman ÖZBEK

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4358-9700>Gazi Üniversitesi, Fen Edebiyat
Fakültesi, Tarih Anabilim Dalı.
sozbek@gazi.edu.tr

Eser Geçmişi / Article Past: 16 Kas 2018 / 2 Ara 2018

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.483915>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Moğolların Mardin Kuşatması ve Hülagü'den Olcaytu'ya İlhanlı Artuklu Münasebetleri*

*The Mongol Siege of Mardin and Ilkhanid-Artuqid Relations from
Hulagu to Öljeitü*

Öz

Cengiz Han devrinde batıya yönelen Moğollar Harezimlilere ilk darbeyi vurarak karşı konulamaz ordularına İran ve yakın doğu yolunu açtılar. Cengiz Handan sonra torunu Hülagü 1250 tarihinde bütün Moğolların beşte biri büyüklüğünde bir ordu ile tekrar Maverünnehir ve İran topraklarını istila etti. 1256 yılında Alamut'u alarak başkenti Tebriz olan İlhanlı devletini kurdu. Hülagü 1258 yılında Bağdat'ı kuşatmayla alarak Abbasi devletini ortadan kaldırdı. Böylece Hülagü üç hedefinin ikisine ulaşmış oldu. Moğolların üçüncü hedefi ise Memlukleri ortadan kaldırarak sınırlarını Büyük Okyanus'tan Akdeniz'e kadar genişletmekti.

Bu dönemde Mardin ve çevresine hâkim bulunan Artuklular, Moğollar için yukardaki amaçlarına hizmet edebilecek bir coğrafyaya sahiptiler. Bundan dolayı Hülagü Han Mardin kalesinin alınmasına çok büyük önem vermekteydi. Bu nedenle Hülagü Mardin kalesinin muhasarası yaklaşık iki sene sürmesine rağmen Moğol ordusunu geri çekmedi. Ancak Mardin'i Moğollara karşı savunan Mardin Artuklu Hükümdarı I. Necmeddin Gazi'nin ölmesi üzerine onun yerine geçen oğlu Kara Aslan şehri Moğollara teslim etmek için Hülagü ile yazışmış neticede şehir Moğollara teslim edilmiştir. Buna karşılık olarak Kara Aslan'a Diyarbakır,

* Bu makale Olcaytu Han Dönemi İlhanlı Tarihi adlı doktora tezinden türetilerek yazılmıştır. Bu vesile ile tez danışmanım Sn. Doç. Dr. Süleyman Özbek'e ve değerli dostum Yusuf Ötenkaya'ya katkılarından dolayı teşekkür ederim.

ATIF: GÖRDEGİR Ercan, Süleyman Özbek, "Moğolların Mardin Kuşatması ve Hülagü'den Olcaytu'ya İlhanlı Artuklu Münasebetleri" **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 4/3 (Aralık-2018), s. (106-118)

CITE: GÖRDEGİR Ercan, Süleyman Özbek, "The Mongol Siege of Mardin and Ilkhanid-Artuqid Relations from Hulagu to Öljeitü" **Journal of History and Future**, 4/3 (December- 2018), pp. (106-118)

Elcezire ve çevresinin hâkimiyeti verilmiştir. Böylece Moğollar kendileri için her bakımdan stratejik bir müttefik edinirlerken Artuklular da İlhanlılar gibi dönemin süper gücü konumundaki bir devletin desteğini kazanmışlardır.

Bu da Moğolların Mardin'e nasıl ve ne amaçla geldiklerini, bölgenin siyaset ve kültürünü nasıl etkilediklerini, bölgenin birliğine ne gibi etkide buldukları gibi soruları cevaplandı. Yine savaş ve çatışma ile başlayan İlhanlı Artuklu ilişkilerinin ne şekilde dönürlük ile sonuçlandığı konusunun üzerinde de duruldu.

Anahtar kelimeler: Mardin, Moğollar, İlhanlı, Artuklu

Abstrakt

The Mongols, who headed westward during the period of Genghis Khan, struck the first blow to the Khwarazm Shahs and opened their way to Iran and the Near East. After Genghis Khan, his grandson Hulagü invaded Maverânnehir and Iranian territory again in 1250 with an army of five-fifths of all Mongols. He founded İlhanlı State, the capital city of Tabriz after captured Alamut in 1256. In 1258, he took the siege of Baghdad and abolished the Abbasid state. Thus, Hulagü reached two of his three goals. The third goal of the Mongols was to extend the borders from the Great Ocean to the Mediterranean by eliminating the Mamluks.

The Artukids, who dominated Mardin and its environs during this period, had a geography that could serve the Mongols for the above purposes. For this reason, Hulagü gave great importance to Mardin Castle. That is why Hulagü did not retreat the Mongol army although the siege of Mardin castle lasted about two years. However, when Mardin was ruled by the Artuk ruler Necmeddin Ghazi, who defended Mardin against the Mongols, his son Kara Aslan, who had replaced him, had written with Hulagü to hand over the city to the Mongols and eventually the city was delivered to the Mongols. In contrast, Kara Aslan was given the dominance of Diyarbakır, el-cezire and its surroundings. Thus, the Mongols acquired a strategic ally in all respects, while the Artukids, like the İlkhaniens, gained the support of a state which was the superpower of the period.

In this study, we will answer the questions of how and what the Mongols came to Mardin, how they affected the politics and culture of the region and what effect they had on the unity of the region. In addition, we studied that relationship between İlhanlı and Artuklu, which started with war and conflict, ended with kinship.

Key Words: Mardin, Mongols İlkhaniid, Artukids

Giriş

Mardin şehri doğal korunaklı stratejik konumu sayesinde eski-çağ ve ortaçağ devletlerinin ilgilerini çeken bir şehir olmuştur. Şehre sırası ile Persler, Büyük İskender, Roma ve Bizans hâkim oldu. Şehrin surları da Bizans hâkimiyetinde Sasanilere karşı inşa edilmiştir.¹ Şehir 640 yılında İyas b. Ganem kumandasındaki

1 Necat Göyünç, "XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 1458, İstanbul 1969, s. 6,7.

İslam orduları tarafından fethedilmiştir.² Şehir X. Yüzyılda Mervanlıların cediti olan Baz'ın eline geçmiştir. Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah döneminde Mardin ve çevresi Selçuklulara tabi Artukluların eline geçmiştir.³

İlhanlılar Bölgeye geldiklerinde Mardin'de Artuklular hüküm sürmekteydiler. Bu nedenle Artukulardan kısaca bahsedilmesi faydalı olacaktır. Artuklular Mardin ve çevresine ilk olarak Artuk Bey⁴ döneminde geldiler. Artuk Bey'in ölümüyle Artuklular Hasankeyf Artukluları (1102-1231), Mardin Artukluları (1106-1409) ve Harput Artukluları (1112-1234) olmak üzere üç kola ayrıldılar. Araştırmaya konu olan Mardin Artuklu Beyliği, 1106 yılında Artuk Beyin oğlu Necmeddin İlgazi tarafından, Mardin şehrinin, Hasankeyf Artuklularının elinden alınmasıyla kuruldu.⁵ Mardin Artuklularını sırası ile Necmeddin İlgazi (1106-1122), Timurtaş (1122-1154), Necmeddin Alp (1154-1176), II. İlgazi (1176-1184), Artuk Arslan (1201-1239), Necmeddin Gâzi (1239-1260), Kara Arslan (1260-1292), II. Necmeddin Gazi (1292-1312), Melik Salih (1312-1364) hükmetmiştir.⁶ Mardin ve çevresi Artuklular döneminde çevresinden göç aldığı gibi her bakımdan da mamurlaştı. Günümüze kadar kalan birçok tarihi yapı Artuklular döneminde inşa edildi.⁷

Yukarıda tarihi geçmişinden kısaca bahsedilen Mardin İlhanlılar için de son derece önemli bir şehirdi. İlhanlılar buranın stratejik konumun farkındaydılar. Şehir İlhanlıların Suriye'ye yapacakları askeri seferler için Anadolu'daki tabi kuvvetlerin toplanacağı bir merkezdi. Bunun yanında ticarete son derece önem veren İlhanlılar için İpek yolu üzerinde bulunan bu şehre hâkim olmak ticari bir ayrıcalıktı. Bu sebeplerden dolayı Hülagü Han ne pahasına olursa olsun Mardin'i almakta kararlıydı.

İlhanlılar'ın Mardin ve çevresine hâkimiyeti sonucu Artuklular'ın İlhanlılar'a tabi olması bölge halkı için çok önemli sonuçlar doğurmasına rağmen şimdiye kadar bu konuda müstakil bir çalışma yapılmamıştır. Bu çalışmada Mardin ve çevresinin İlhanlı devleti için stratejik önemi, Moğolların yıkıcı faaliyetlerinden Artukluların ne şekilde sıyrıldıkları, Artukluların İlhanlılara sağladıkları lojistik desteğin iki tarafı nasıl etkilediği, İlhanlı Artuklu münasebetlerinin ilk defa nasıl başladığı ve bu münasebetlerin zamanla nasıl bir seyir aldığı, İlhanlılara gelin olarak verilen Artuklu melikesinin iki tarafın ilişkilerini nasıl etkilediği ve İlhanlı Artuklu ilişkisinin bölge siyaseti ve kültüründe nasıl izler bıraktıkları gibi çok önemli sorular cevaplandı.

Çalışmada yöntem olarak önce kısaca Moğolların ve Artukluların tarihinden bahsedildi. Ardından Moğolların Doğu ve Güney Doğu Anadolu'ya gelişleri

2 Göyünç, 1969, s.7.

3 Göyünç, 1969, s.7.

4 Ayrıntılı bilgi için bknz; A. Sevim, Artukluların Soyu ve Artuk Bey'in Siyasi Faaliyetleri, *Belleten*, XXXI, 1962, 121-46.

5 Coşkun Alptekin. "Artuklular" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansklopedisi*. 1991, C:3, s. 415-418, s.416.

6 Alptekin, 1991, s. 415-418.

7 Kâtip Ferdî, *Mardin Mülûk-i Artukiyye Tarihi*, (neşreden Ali Emîrî), İstanbul 1331; Fuat Köprülü, "Artuk Oğulları", *İslam Anskopedisi*, C. 1, s. 617.

ve Mardin ile Meyyafarikin kuşatmaları ele alındı. Son olarak Hülagü Han'dan Olcaytu Han'a kadar İlhanlı Artuklu münasebetlerini bir başlık altında incelendi.

1. Moğolların Meyyafarikin ve Mardin Civarına Gelişleri

1206 yılında Cengiz Han önderliğinde tarih sahnesine çıkan Moğollar 1220 yılında Harezmşahlar ile anlaşmazlığa düşünce İran üzerine yürüyerek Harezmşahları yenilgiye uğrattılar. Moğollara böylece İran, Azerbaycan, Irak, Anadolu ve Suriye hâkimiyetinin yolu açıldı. Moğolların 1220'deki seferini 1221, 1224 ve 1255 yıllarında yeni ve çok daha güçlü seferler takip etti. Söz konusu bu seferler neticesinde Moğollar İran, Azerbaycan, Irak, Anadolu ve Suriye gibi ülkelere hâkim olmayı başardılar.⁸

1255 tarihindeki seferin başında Hülagü bulunmaktaydı. Hülagü'nün bu seferinin, Alamut kalesini almak, Bağdat İslam Halifeliğini ortadan kaldırmak ve Suriye ile Mısır'ı alarak Akdeniz'e ulaşmak gibi başlıca üç amacı vardı. Hülagü 1256 tarihinde Alamut kalesini İsmaililerin elinden alarak İran ve Azerbaycan topraklarının tamamını içine alan Tebriz merkezli İlhanlı devletini de kurdu. Bundan iki yıl sonra büyük bir ordu ile Bağdat'ı kuşattı.

Bu kuşatma sürerken, Moğol orduları akınlarını Malatya'ya kadar genişlettiler. Böylece Doğu Anadolu topraklarına giren Hülagü, Anadolu Selçuklu hükümdarları İzzeddin ve Rükneddin'i huzuruna çağırdı.⁹ Hülagü'nün huzuruna ilk olarak Konya'da bulunan Sultan İzzeddin çıktı. Hülagü Sultan İzzeddin'ine izzet ve ikramda bulunarak Rum saltanatını ona verdi. Böylece Sultan İzzeddin Hülagü'nün huzurundan ayrılarak Konya'ya döndü. Bu esnada diğer bir Selçuklu varisi sultan Rükneddin, Müineddin Pervane ile birlikte Hülagü'nun huzuruna çıktılar. Bunlarda Hülagü tarafından hoş karşılandılar. Bu görüşmede Rükneddin kendisinin de Selçuklu tahtında hakkı olduğunu ve İslam hukukuna göre ülkenin iki kardeş arasında paylaşılması gerektiğini Hülagü'ye bildirdi. Üstelik bu durumda her iki kardeşin Hülagü'ye hizmet etmekte yarışacaklarını da ekledi. Rükneddin'in sözlerinden oldukça hoşlanan Hülagü önceden İzzeddin'e verdiği sözü iptal ederek Anadolu Selçuklu topraklarını ikisi (İzzeddin ve Rükneddin) arasında bölüştürdü.¹⁰

Hülagü Malatya'yı aldıktan sonra tekrar Suriye topraklarına yönelerek Şam ve Halep vilayetlerini almak üzere harekete geçti.¹¹ Yolda Ruha(Urfa) ve Harran'ı da aman ile aldı. Ancak Suruç direndiği için kuşatma ile alınarak buradaki herkes öldürüldü.¹² Hülagü bu seferinde askerlerini Fırat'tan geçirmek için Fırat nehrinin

8 Barthold Spuler, İran Moğolları (Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350), (Çev. Cemal KÖPRÜLÜ), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2011, s. 59; Abdulkadir Yuvalı, İlhanlı Tarihi. Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2011, s.132.

9 Gregory Abul Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, (Çev. Ömer Rıza Doğrul), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999, s.573.

10 Kerimuddin Mahmud-i Aksarayı, *Müsameretül Ahbar*, (Çev. Müsrel Öztürk), TTK Yayınları, Ankara 2000, s.45,46.

11 Abul Farac, 1999, s.573.

12 Abul Farac, 1999, s.573.

üç farklı bölgesine köprü kurdurdu. Bu köprülerden birincisi eski *Malatya* yakınlarında ikincisi *Sumaysat*'da üçüncüsü ise Habur nehrinin Fırat nehrine döküldüğü *Kırkısa*'da kurulan köprülerdir.¹³

İlhanlı ordusu yaklaştıkça Mardin ve çevresi için tehlikenin boyutu daha da büyüyordu. Bu tehlikeyi bertaraf etmek isteyen Meyyafarikin (Silvan) hâkimi *el-Cezire Eyyübilerinden Melik Eşref Halep hâkimi Melik Nasır'a Moğollara karşı ittifak teklifinde bulunduysa da bu teklif karşılık bulmadı.*¹⁴

2. Moğolların Meyyafarikin Kuşatması

Hülagü devletini kurduktan sonra aralarında Erzen beyi, Mardin Artuklu Hükümdarı ve Meyyafarikin hâkiminin de bulunduğu bazı çevre hükümdarlarını itaate davet etti.¹⁵ Ancak itaat eden bazı hükümdarların akıbetini gören Artuklu hükümdarı I. Necmeddin Gazi ile Meyyafarikin sahibi Melik Eşref bu daveti kabul etmediler.¹⁶ Bunun üzerine Hülagü Han en önemli hedefleri arasında bulunan Suriye ve Mısır hâkimiyeti için 1257 yılında Suriye seferine çıktığında oğlu Yaşmut kumandasında büyük bir orduyu Mardin ve Meyyafarikin'i almakla görevlendirdi¹⁷. Yaşmut ordularına öncelikle Meyyafarikin'i kuşatma emri verdi. Moğollar 24 saat içerisinde şehrin etrafına derin hendekler kazdılar. Böylece şiddetli muhasara başlamış oldu.¹⁸ Ancak Meyyafarikin, müstahkem kalesi ve coğrafi yapısı sayesinde yaklaşık iki sene muhasaraya dayandı.¹⁹

Ancak Moğolların pes etmeye niyetleri yoktu. Moğolların baskısından dolayı şehre erzak ve su girmeyince açlık, felaket halini aldı. Reşidüddin 'in aktardığına göre şehir sakinleri önce murdar yemeye başladılar. Hatta durum it kedi ve fare yemeye kadar vardı. Sonra insan yemeye başladılar.²⁰ Öyle ki Meyyafarikin'de bir e-şekbaşının 30 dirheme satıldığı bir pahalılık meydana geldi. Şehir sakinleri daha fazla dayanamayıp şehri Moğollara teslim etmek zorunda kaldılar. Moğol ordusunda bulunan Uruktu'ya bir haber göndererek şehri teslim etmek istediklerini bildirdiler. Moğollar şehre girdiklerinde şehirde sadece insan ölümleri ile karşılaştılar. Açlıktan sağ kurtulanları da Moğollar kadın çocuk demeden öldürdüler. Öldürülenler arasında Melik Eşref de bulunmaktaydı. Moğollar Melik Eşref'i öldürmekle kalmayıp

13 **Abul Farac**, 1999, s.573; **Yuvalı**, 2011, s.169.

14 **Abul Farac**, 1999, s.573; **Yuvalı**, 2011, s.169.

15 **Abul Ferec**, 2011, s.39.

16 Burada Moğolların savaş taktiklerinden kısaca bahsetmek faydalı olacaktır. Moğollar herhangi bir şehri kuşatmadan önce oranın hâkimine elçiler gönderip kendilerine tabi olması koşuluyla canına ve malına dokunmayacaklarına dair söz vermektedirler. Ancak yöre hâkimi bu vaadlere inanıp şehri Moğollara teslim ettiğinde Moğollar genellikle vaadlerinin aksine yağma yapıp hâkimi öldürmekteydiler. Moğolların bu durumuna örnek olarak Hürşah, Hüsameddin Akke ve Abbasi Halifesi Mutasım gibi bazı hükümdarlara söz vermelerine rahmen teslim olduklarında öldürülmeleri gösterilebilir. Bkz: **Reşidüddin Fazlullah**, 2013, s.61; Turan Osman, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi (Saltuklular, Mengüçükler, Sökmenliler, Dilmaç Oğulları ve Artuklular'ın siyasi tarih ve medeniyetleri)** İstanbul 2001, s.196.

17 **Turan**, 2001, s.196.

18 **Abul Farac**, 1999 Ankara, s.572.

19 **Abul Farac**, 1999 Ankara, s.572.

20 **Reşidüddin Fazlullah**, 2013, s.62.

başını kesip teşir için Şam şehrine gönderdiler.²¹ Moğollar Meyyafarikin'i aldıktan sonra buranın yönetimini Melik Eşrefin hizmetine bulunan Abdullah adındaki birine bırakarak şehirden ayrıldılar.²²

3. Moğolların Mardin Kuşatması

Yukarda zikredilen Mayyafarikin'in Moğollar tarafından alınması Moğolların Mardin sınırına dayanmasına sebep oldu. Bu durum Mardin Artukluları için tehlikenin en üst seviyeye geldiğini göstermekteydi. Bu dönemde Mardin Artuklularının başında I. Necmeddin Gazi bulunmaktaydı. Artuklu hükümdarı olanları haber alınca yaklaşmakta olan Moğol tehlikesine karşı önlem olarak Mardin kalesinin ambarını zahire ve silahlar ile doldurdu.

Moğollar Meyyafarikin'i aldıktan sonra durumu Hülagü Han'a bildirdiler. Hülagü Şehzade Yaşmut ve Uruktu Noyan'a düzenlerini bozmadan Mardin'i de ele geçirmelerini emretti.²³ Bunun üzerine Moğol kuvvetleri Mardin önlerine geldi. Uruktu Noyan burada tekrar Necmeddin Gazi'ye elçi göndererek itaat teklifini tekrarladi.²⁴ Uruktu haberinde Mardin hükümdarına *"başının, altının, karının ve çocuklarının sana kalması için kaleden aşağı in ve cihan padişahlığının kulluk kemerini beline bağla, Gerçi Kelen Sağlam ve yüksektir. Ancak kalenin sağlamlığı ve yüksekliği ile övünme, Çünkü eğer senin kendi başın göğe varsa bile, Moğol ordusunun önünde yolun tozu olur..."*²⁵ Diyerek son derece tehditkâr bir üslup kullanmıştır. Bunun üzerine Necmeddin Gazi cevap olarak *"Gönlümde tabi olup padişah hazretlerinin huzuruna gitmek geçiyordu ancak siz diğerlerine yemin verip, onlar da sizin bu yemininiz üzerine geldikten sonra onları öldürdüğünüz için size güvenim yoktur. Kale zahire ve silahlarla, Türk yiğitleri ve Kürt cengâverleriyle ağzına kadar dolu olduğu için yüce Allah'a hamd olsun"*²⁶ şeklinde bir mektup göndererek Moğolların bu teklifini reddederek beklemeye başladı.²⁷ Bunun üzerine Uruktu Noyan mancınıkların kurulmasını ve şehrin kuşatılmasını emretti. İki taraf arasında şiddetli çatışmalar başladı.

Şehirde bulunan erzak ve silahlar sayesinde Mardin Moğol kuşatmasına sekiz aydan uzun bir süre dayandı.²⁸ Mardin'in şiddetli Moğol kuşatmasına bu kadar uzun süre dayanması Moğolları bir ara ümitsizliğe sevk etmiş, bu sebeple Moğollar Mardin, Koç-hisar (Düneyser) ve Erzen bölgelerini yağmalamaya başlamışlardı.²⁹ Moğollar çekilme niyetinde iken Mardin'de erzaklar tükenmeye başladı. Bir müddet sonra şehirde açlık ve veba hastalığı baş göstermiştir. Bu yüzden Mardin halkı-

21 Reşidüddin Fazlullah, 2013, s. 62; Abul Farac, 1999 Ankara, s.572; Yuvalı, 2011, s.172.

22 Yuvalı, 2011, s.173.

23 Reşidüddin Fazlullah, 2013, s.63; Yuvalı, 2011, s.173.

24 Reşidüddin Fazlullah, 2013, s.6; Yuvalı, 2011, s.173.

25 Reşidüddin Fazlullah, 2013, s.63.

26 Reşidüddin Fazlullah, 2013, s.63,64.

27 Turan, 2001, s.196; Yuvalı, 2011, s.173.

28 Yuvalı, 2011, s.173.

29 Reşidüddin Fazlullah, 2013, s. 64

nın büyük kısmı açlıktan ya da veba hastalığından öldü.³⁰

Başından beri Moğollar ile anlaşmayı savunan Necmeddin Gazi'in oğlu Kara Arslan Moğollar ile haberleşiyor ve babasını şehri teslim etmesi için ikna etmeye çalışıyordu. Hülagü Kara Arslan şu sözleri söylemişti; "*Babana nasihat et de teslim olsun onun isyan ederek helak olmasına razı olma. Babana nasihat et de teslim olsun onun isyan ederek helak olmasına razı olma. Babana nasihat et de teslim olsun onun isyan ederek helak olmasına razı olma.*"³¹ Kara Arslan Hülagü'nün bu sözlerini babasına söylediye de onu ikna etmeyi başaramadı. Abul Farac eserinde Necmeddin Gazi'nin Kara Arslan'ı dinlemediği gibi bu sözlerine kızdığı için onu zincire vurup hapse attığını aktarmaktadır.³²

Mardin hükümdarı ile oğlu arasında bu görüşmelerinin gerçekleştiği günlerde Mardin'de açlık ve hastalık had safhaya ulaşmıştı. Hastalananlar arasında Necmeddin Gazi de bulunuyordu. Neticede Necmeddin Gazi hastalığından kurtulamayarak bu felaket içinde öldü(1259).³³ Reşidüddin ise Necmeddin Gazi'nin oğlu Kara Arslan tarafından zehirlenerek öldürüldüğünü iddia etmektedir.³⁴

Necmeddin Gazi'nin ölüm haberi Moğolları oldukça sevindirdi. Moğollar bu haber üzerine anlaşma taraftarı olduğunu bildikleri Kara Arslan'a elçi gönderip itaat etmesini bildirdiler. Kara Arslan da Uruktu'ya cevap olarak "*size karşı koyan o kişi artık yok. Eğer askerinin savaşını bırakmasını buyurursan bende aşağı inip kaleyi teslim ederim*"³⁵ şeklinde bir mektup gönderdi. Bunun üzerine Moğollar Kara Arslan'ın itaat ettiği ve sözünde durduğu takdirde anlaşmaya sadık kalacakları ve tahribat karşılığı da tazminat ödeyecekleri cevabını verdi.³⁶

Gerçekten Moğollar, Artuklulardan kalenin yıktırılmasını, yılda 50.000 dirhem haraç ödemelerini şart koşuyor; buna mukabil Kara Arslan'ı Artuklu hükümdarı olarak tanıyacıklarını ve eskiden kendilerine ait bulunan *Dara, Resulayn, Nusaybin* ve *Habur* beldelerini de Artuklu ülkesine katacaklarını teklif ediyorlardı. Nihayet bu esaslara göre bir anlaşmaya varıldı.³⁷

Bunun sonucunda Kara Arslan birçok hediye ile Hülagü'nün huzuruna çıktı. Kara Arslan'ın götürdüğü hediyelerden sadece bir kupanın değeri 84.000 dinardı. Hülagü Kara Arslan ile görüştüktan sonra kendine bağlı olmak şartı ile tekrar Mardin kalesine gönderdi.³⁸ Ancak Kara Arslan'ın kendisine yüz çevirmesini engellemek için en güçlü 67 adamını öldürdü. Bununla da yetinmeyen Hülagü Kara

30 Reşidüddin Fazlullah, 2013, s.64; Yuvalı, 2011, s.173; Turan, 2001, s.196,197.

31 Abul Farac, 1999 Ankara, s.575.

32 Abul Farac, 1999 Ankara, s.575.

33 Abul Farac, 1999 Ankara, s.576; Turan, 2001, s.197; Mardin Tarihi, s.50

34 Reşidüddin Fazlullah 2013, s.64.

35 Reşidüddin Fazlullah, 2013, s.64.

36 Turan, 2001, s.197; Reşidüddin Fazlullah, 2013, s.64.

37 Turan, 2001, s.197.

38 Abul Farac, 1999 Ankara, s.576; Yuvalı, 2011, s.173.

Arslan'ın Mardin Kalesinin de yıkılmasını emretti.

4. Hülagü'den Olcaytu'ya İlhanlı Artuklu Münasebeti

Moğol felaketini ancak onlara tabi olarak atlatan Fahrettin Kara Arslan(1259-1291) bu sayede Artukluların tarih sahnesindeki rolünü bir buçuk asır daha uzatmıştır. Dönemin birçok hükümdarı Moğol istilaları karşısında, iktidarlarını kaybedip hayatlarından olurlarken Kara Arslan bu suretle Mardin Artuklularının ömrünü uzatmıştır. Bu tabiiyeti dolayısıyla paraları üzerinde Melik ül-Muzaffer Kara Arslan adı yanında Hülagü'nün adı da yer alıyordu³⁹. Bu paralar Artukluların İlhanlılara tabi olduğunu kanıtlamaktadır.

Mardin ve Meyyafarikin kuşatmasının beklenenden uzun sürmesi Ortadoğu için büyük bir hayra vesile olmuştur. Zira Hülagü bu seferler ile zaman kaybetmiş ve en büyük hedefi olan Mısır'ı alamadan Mengü Kaan'ın ölümü üzerine ordusunu Karakurum'a dönmüştür Memlûklar ise bu durumu bir fırsata çevirerek Ayn-ı Calut mevkiinde 1260 yılında Moğol ordusunu adeta yok etmişlerdir.⁴⁰ Moğolların ilk mağlubiyeti olan bu savaş İslam dünyasında büyük bir sevinç ile karşılanmıştır.

Bu tarihten sonra bir taraftan İran Merkezli İlhanlılar diğer tarafta Mısır merkezli Memlûklar olmak üzere iki büyük devlet sürekli bir güç mücadelesine girişmişlerdir. Bu mücadeleden en çok bu iki devletin hâkimiyet sahasına dönüşen Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesi etkilendi. Moğollar süreye ve Mısır tarafına yaptıkları askeri seferlerine, tabi bir hükümdar olarak, Kara Arslan'ı da orduları ile birlikte götürüyorlardı. 1260 yılında, Musul üzerine bir ordu gönderilmiş, Kara Arslan da askerleri ile bu sefere katılmıştır.⁴¹

1265'te İlhanlı tahtına çıkan Abaka Han gönderdiği yarıltıkta Kara Arslan' a Diyarbakır ve Diyar-ı Rabia'nın hâkimiyetini de vermiştir. Abaka Han döneminde Memluk ordusu Anadolu içlerine kadar ilerleyerek 1277 yılında Elbistan'da Moğol ordusu ile savaştı.⁴² Bu savaşta Moğol ordusu Ayn-ı Calut'tan sonra ikinci büyük yenilgisini aldı. Abaka Han Memlûklardan intikam almak için 1281 yılında Suriye'ye sefere çıktı bu seferde Moğol ordusunun yanında Kara Arslan da askerleri ile katıldı. Ancak iki taraf arasında gerçekleşen II. Humus Savaşında Moğol tarafı ağır bir yenilgi almıştır⁴³ Babası gibi Memlûklara karşı bir türlü başarılı olamayan Abaka Han bu

39 Turan, 2001, s.198. Bu paranın ön yüzünde yüzün: ortada “*Khan Hülagü/ al-muazzam/ ilkhan*” çevrede: *Mardin/ sana/thaman/khamsin/sittami'a*” arka yüzünde ortada “*Allah/al-melik al- muzaffar/Qara Arslan/Muhammed*” yazmaktadır. Bknz; Ömer Diler, İlhanlılar, Mas Matbaacılık, İstanbul 2006, s.243.

40 Ayn-ı Calut savaşı için bkz: **Ata Melik Cüveynî**, Tarih-i Cihan Güşâ, (Çev. Mürsel Öztürk),III, Ankara 1988, s.170–176; **Hafız Celaeddin Suyutî**, Tarih-i Hülefa, (Tah. Said Mahmud Akil), Beyrut 2005, s.432–434,436; İbn **Tağrıberdi**, En Nucumu'z-Zahire (Parlayan Yıldızlar), Arpçadan çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 213, s.83; **Yuvahı**, 2011, s.172-177; Jean Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, (Çev: Aykut Kazancigil, Ayşe Bereket), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001, s. 340.

41 Turan, 2013, s.198.

42 İbn Tağrıberdi, *En Nucumu'z-Zahire (Parlayan Yıldızlar)*, (Arpçadan çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 213, s.83.

43 Abdullah Mesut Ağır, “Sultan Kalavun Devri Memluk – İlhanlı Münasebetleri II. Humus Savaşı H 679/M. 1281” *Akademik Bakış Uluslar Arası Sosyal Bilimler E- Dergisi*, S. 15 Ekim 2008, s.7. Turan, 2001, s.198

yenilgilerin üzüntüsü ile 1282 yılında Hemedan'da hayatını kaybetti.⁴⁴ Abaka Han döneminde İlhanlı Artuklu Münasebetleri tabii metbu çerçevesinde devam sürdü. Abaka Handan sonra İlhanlı Devletinin başına Ahmet Teküdar geçti ancak 2 yıl gibi kısa bir hükümdarlık sürdü. Bu dönemde İlhanlı hükümdarı bütün dikkatini içteki olaylara vermek durumunda kaldı. Zira Ahmet Teküdar hükümdarlığının ilk ünlerinden itibaren yeğeni Argun'un güçlü muhalefeti ile karşılaştı. Ahmet Teküdar'a karşı harekete geçen Argun, amcası Ahmet Teküdar'ı bertaraf etmeyi başararak Teküdar'ı 10 Ağustos 1284 tarihinde idam ettirdi.⁴⁵ Argun Han da Memlûklara karşı selefleri Hülagü ve Abaka'nın siyasetini güdüyordu. Bu nedenle Memlûklara karşı o da Artuklu desteğine önem vermekteydi. Argun Han döneminde söz konusu münasebetler dostluk çerçevesinde devam etti. Argun Handan sonra İlhanlı tahtına geçen Geyhatu ve Baydu dönemlerinde de İlhanlı tarafı yine iç karışıklık ve çekişmelerle uğraştılar.

Öte taraftan Artuklu tarafında ise Artuklular 1291 yılına kadar 33 sene boyunca Kara Arslan yönetti. Kara Arslan 1291 yılında ölünce yerine oğlu Melik us-Sa'id Şemseddin Davud geçtiyse de ancak üç yıl yaşadı. Ardından Kara Arslan'ın ikinci oğlu II. Necmeddin Gazi, Artuklu tahtına çıktı ve 1294'den 1312'ye kadar hüküm sürdü.⁴⁶

Bir tarafta Gazan Han'ın bulunduğu ve diğer tarafta II. Necmeddin Gazinin bulunduğu İlhanlı Artuklu Münasebetleri söz konusu hükümdarlar döneminde meydana gelen bölgesel gelişmelerin etkisinde tekrar canlandı. Bu dönemde de Artuklular İlhanlılara bağlı kalmaya devam ettiler. Bu döneme damgasını vuran olay ise Memlûklardan kaçan Şam emiri Seyfeddin Kıpçak ve diğer bazı emirlerin önce Mardin'e oradan da Gazan Han'a sığınmaları oldu. Bu emirleri takip eden Memlûk orduları 1298 yazında Mardin ve çevresinde ağır tahribatlar yaptılar. Yapılan bu tahribatlar elçiler vasıtasıyla Gazan Han'a bildirildi.⁴⁷ Gerek Memlûkların bu bölgede yaptıkları tahribatlar gerek Anadolu'da meydana gelen Sülemiş isyanındaki Memlûk etkisi ve gerekse Memlûklardan kaçıp Gazan Han'a sığınan söz konusu emirlerin Gazan Han'ı Memlûklar üzerine sefere çıkmaya teşvik etmeleri yeni bir İlhanlı Memlûk savaşının fitilini ateşledi.⁴⁸

Moğolların güneyde Memlûklarla savaş başlatmaları Mardin Artuklularının stratejik önemini daha da artırdı. Gazan Han 1299 yılında Suriye üzerine çıktığı sefere II. Necmeddin Gazi'de askerleri ile Moğolların yanında katılarak İlhanlılara çok

44 Hamidullah Müstevfi-yi Kazvinî, *Târih-i Güzide*. (Çev. Mürsel Öztürk), Türk Tarih Kurumu Ankara 2018, s. 481; Spuler, s. 2011, 88; Abdulkadir Yuvalı "Abaka" *Türkiye Diyanet Vekfi İslam Anskopedisi*, C.1, 1988. s.8.

45 Hamidullah Müstevfi 2018, s.482; Reşidüddin Fazlullah, 2013, 148; Yuvalı, 2017, 243.

46 Turan, 2001, s.200.

47 Reşidüddin'nin aktardığına göre Gazan Han'a gelen haberler Moğol askerleri'nin Diyarbakır ve Mardin dolaylarında ağır tahribatlar yaptıkları, bu bölgelerdeki tahılları yaktıkları ve halka zarar verdikleri yönündedir. Bkz: Reşidüddin Fazlullah, 2013, s.277; Wassaf, s. 372-373.

48 Osman Gazi, Özgüdenli, "Gazan Han ve Reformları, (694/1295-703/1304). Basılmamış Doktora Tezi, *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü* Türkiyat Araştırmaları *Enstitüsü Tarih anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı*, İstanbul 2000, s.149,150.

önemli lojistik destek sağladı.⁴⁹ Necmeddin Gazi'nin bu desteği İlhanlı sultanı tarafından karşılıksız bırakılmadı. Onun sadakatini göz önünde bulunduran İlhanlılar kendinden önceki Artuklu hükümdarları "emir", "melik" veya "melik'ul-umera" gibi mutevazi unvanlar kullanmalarına rağmen Necmeddin Gazi'nin "sultan" unvanını kullanmasına izin veriler.⁵⁰ Bununla da yetinmeyen Gazan Han üçüncü Suriye seferi⁵¹ sırasında Sincar'a geldiği sırada II. Necmeddin Gazi'nin sadakatini görünce Ona hâkimiyet alametleri olarak "tac" ve "çetr" göndermesinin yanında Ona bütün Diyar-ı Bekir ve Rabia'nın emaretini verdi.⁵² Gazan Han bu esnada II. Necmeddin Gazi'ye ikta ve unvan vermekle kalmamış Musul bölgesi sakinlerinden olan Fahr-i 'İsa-i Nasranî el- Gıyar'ın⁵³ da ortadan kaldırmasını emretmiştir.⁵⁴ Bu talimat üzerine harekete geçen II. Necmeddin Musul'a giderek İsa'yı kendisine naip seçeceğini söyleyerek huzuruna getirtmiş ardından da onu öldürmüştür.⁵⁵ Burada Artuklu Hükümdarının Gazan Handan aldığı ikta ve unvan ve talimatlar Artukluların İlhanlılara sadakatle bağlı olduklarını açıkça ortaya koyması bakımından son derece önemlidir.

Gazan Han 1304 yılında ölünce yerine kardeşi Olcaytu İlhanlı tahtına çıktı. Olcaytu Han döneminde İlhanlı Artuklu ilişkileri daha da gelişti. Bu ilişkiler Olcaytu'nun 1309 tarihinde II. Necmeddin Gazi'nin Dünya Hatun adındaki kızı ile evlenmesi ile sonuçlandı.⁵⁶ Dünya Hatun Olcaytu'nun 15 eşinden biriydi.⁵⁷ Olcaytu'nun Dünya Hatundan çocuğu olmaması ise Artuklular ise İlhanlı Artuklu akrabalığının Olcaytu Han ile sınırlı kalmasına yol açmıştır. Kaynakların ayrıntısını vermediği bu evlilik ile savaş ve katliam ile başlayan İlhanlı Artuklu münasebetleri en üst seviyede dönürlük ile sonuçlandı.

Bu tarihlerde İlhanlılar Anadolu'daki birçok vilayete idareci tayin etmekte bu idareciler ise halkı ağır vergiler ile ezmekteydiler. Artuklular ise İlhanlılar ile kurdukları yakın ilişkiler sayesinde kendi memleketlerini yönetmenin yanı sıra hâkimiyet alanlarını genişlettiler. İlhanlıların Artukluların bastırdıkları paralarda sultan unvanını kullanmasına izin vereleri de iki taraf arasındaki iyi ilişkilerin bir sonucudur. Artuklularda Sultan unvanını kullanan ilk kişi II. Necmeddin Gazidir.⁵⁸

49 Özgüdenli, 2000, s. 150.

50 Özgüdenli, 2000, s. 150.

51 Bu sefer hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: **Reşidüddin Fazlullah**, 2013, s.290-297.

52 **Reşidüddin Fazlullah**, 2013, s.295.

53 Kaynağın aktardığına göre Musul ahalisi İsa'nın zulum ve tecavüzlerinden bıkmış ve onu birçok yere şikâyet etmişti. Bkz: **Reşidüddin Fazlullah**, 2013, s.295.

54 **Reşidüddin Fazlullah**, 2013, s.295; Özgüdenli, 2000, s. 150.

55 **Reşidüddin Fazlullah**, 2013, s.295; Özgüdenli, 2000, s. 150.

56 **Kaşani**, Ebulkasım Abdullah bin Muhammed el Kaşani, (1384). *Tarih-e Padişah Said Gyasedünya ve Din Olcaytu*. (Yay. Haz. Mehin Hambeli) Tahran: Heftomin Numayışgah Beynelmîl-i 1384, s.42.

57 Fahreddin Davut, Benaketi, *Ravzatü Ulu'l-Elbab fi Marifetü't-Tevârih ve'l-Ensâb (Târîh-i Benaketi)*, haz. Cafer Şear, Tahran 1348 h.ş. 473.

58 **Turan**, 2013, s.202.

Sonuç

Moğolların tarih sahnesinde aktif rol oynadıkları 13. Yüzyılın üçüncü çeyreğinde Moğollar ile İslam dünyasında hüküm süren devletlerarasındaki münasebetler oldukça şiddetli başladı. Moğol orduları hâkim oldukları her coğrafyayı büyük bir kasırga gibi yerle bir ediyorlardı. İlk etapta tehlikenin ne kadar büyük olduğunun farkına varamayan Harezmsahlar, Abbasiler, Eyyubiler ve Selçuklular gibi İslam devletleri tehlikeye karşı birleşmemenin bedelini devletlerinin yıkılıp iktidarlarını kaybetmekle ödediler.

Böylece kısa bir sürede Ortadoğu ve Yakındoğu'da o güne kadar hüküm süren büyük devletler bir anda ortadan kalktılar. Bu durum yerel yöneticilerin büyük Moğol tehlikesine karşı kendi başlarının çaresine bakmalarını mecburi kıldı. Mardin Artukluları da bu tehlikeye karşı şehrin surlarını güçlendirip erzak depolamak ile önlem aldılar. Ancak Moğollar büyük bir ordu ve kararlılıkla şehri kuşatıp nispeten uzun bir süre sonra anlaşma ile teslim aldılar.

İlhanlı Artuklu ilişkileri çatışmayla başladıysa da anlaşma ile sonuçlandı. Artuklular Moğol tabiiyetini reddetmelerine rağmen Moğollar şehri aldıktan sonra şehrin surlarına dokunmadılar. Bu bakımdan Mardin şehri Moğolların savaş ile aldıkları diğer şehirlerarasında istisnadır.

İlhanlılar bu hareketleri ile Suriye'ye yapacakları seferler için önemli bir müttefik ve ordularına takviye kuvvet kazandılar. Buna karşılık olarak Artuklular da bölgelerinde güçlerini artırarak Moğol tehlikesini bertaraf edip devletlerini bir buçuk asır daha devam ettirdiler. Artuklu Hükümdarı II. Necmeddin Gazi'nin Sultan ünvanını kullanması bu güç artışına kanıttır.

Moğolların Doğu ve Güneydoğuya hâkim olmaları ve yaklaşık bir asır boyunca bu bölgeleri matbu güç olarak yönetmeleri siyasi ve sosyal olarak bölgeyi etkiledi. Gerek İlhanlılarla çağdaş olan Anadolu beyliklerinin gerekse İlhanlılardan sonra Anadolu'da hüküm süren Osmanlı, Karakoyunlu ve Akkoyunlu devlet teşkilatlarında görülen *Dergâh*, *Devlet*□*âne*, *İnçü*, *Hucari*, *Tiyül*/*Yatul, *Arpalı*□, *Tuvaçı Dîvânı*, *beyaz bayrak*, *Cebeli*, *Cebeci* kavramlarının kullanılması yine Hukukta kullanılan "yasak" kelimesi ve maliyede kullanılan "Tamga", "Kopçur" ile unvan olarak kullanılan "Han" kelimesi Moğolların söz konusu bölge ve devletlere yaptıkları geniş etkilere örneklerdir.

Moğolların bölgeye etkisi elbette yalnızca bölgenin dili ve kültürüne yeni tabirler miras bırakması olmadı. Moğollar Köseadağ savaşı ile Bütün Anadolu'nun istikrarına büyük bir darbe indirerek yaklaşık bir asır boyunca Anadolu halklarının adeta günümüz Suriye'sini yaşamalarına sebep oldular.

Kaynaklar

Aksarayî, Kerimuddin Mahmud, **Müsameretü'l-Ahbar**, (Çev. Müsrel Öztürk), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.

Ağır, Abdullah Mesut, "Sultan Kalavun Devri Memluk – İlhanlı Münasebetleri II. Humus Savaşı H 679/M. 1281" **Akademik Bakış Uluslar Arası Sosyal Bilimler E-Dergisi**, S. 15 Ekim 2008

Cüveynî, Ata Melik, **Tarih-i Cihan Güşâ**, (Çev. Mürsel Öztürk), III, Ankara 1988.

Diler, Ömer, İLHANLILAR, Mas Matbaacılık, İstanbul 2006.

Erkoç, Hayrettin İhsan, "Anadolu'da Moğol Etkileri (13.-15. Yüzyıllar)" Çanakkale Araştırmaları **Türkyılığ**, Yıl 13 Güz 2015 Sayı 19 ss. 37-64.

Fahredden Davut, Benaketi, **Ravzatü Ulu'l-Elbab fî Marifetü't-Tevârîh ve'l-Ensâb (Târîh-i Benaketi)**, haz. Cafer Şear, Tahran 1348 h.ş

Göyünç Necat, "XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 1458, İstanbul 1969

Gregory Abul Farac, **Abu'l- Farac Tarihi**, (Çev. Ömer Rıza Doğrul), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999, s.573.

Hafız Celaleddin Suyufî, **Tarih-i Hülefa**, (Tah. Said Mahmud Akil), Beyrut 2005.

Hamidullah Müstevfî-yi Kazvinî, **Târîh-i Güzide**. (Çev. Mürsel Öztürk), Türk Tarih Kurumu Ankara 2018

İbn Tağrıberdi, **En Nucumu'z-Zahire (Parlayan Yıldızlar)**, (Arpçadan çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 213

Kaşani, Ebulkasım Abdullah bin Muhammed el Kaşani, (1384). **Tarih-e Padişah Said Gıyasedünya ve Din Olcaytu**. (Yay. Haz. Mehin Hambeli) Tahran: Heftomin Numayışgah Beynelmîle-i 1384

Kâtip Ferdî, **Mardin Mülûk-i Artukiyye Tarihi**, neşr eden Ali Emîrî, İstanbul 1331

Köprülü, Fuat, "Artuk Oğulları", İslam **Anskopedisi**, 1

Özgüdenli, Osman Gazi. "Gazan Han ve Reformları", (694/1295-703/1304). Basılmamış Doktora Tezi, **Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstütüsü** Türkiyat Araştırmaları **Enstütüsü Tarih anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı**, İstanbul 2000.

Roux, Jen Paul, **Moğol İmparatorluğu Tarihi**, (Çev: Aykut Kazancigil, Ayşe Bereket), Kabalıcı Yayınevi, İstanbul 2001

Sevim, Ali, "Artukluların sogu ve Artuk Bey'in Siyasi Faaliyetleri", **Bellefen, XXXI**, 1962.

Spuler, Barthold, İnan Moğolları (Siyaset, İdare ve Kùltür İlhanlılar Devri, 1220-1350), (Çev. Cemal KÖPRÜLÜ), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2011.

Turan Osman, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi (Saltuklular, Mengüçükler, Sökmenliler, Dilmaç Oğulları ve Artuklular'ın siyasi tarih ve medeniyetleri)** İstanbul 2001

Yuvalı, Abdulkadir "**Abaka**" Türkiye Diyanet Vakfı İslam Anskopedisi, C.1, 1988. s.8.

Yuvalı Abdulkadir İlhanlı Tarihi. Bilge Kùltür Sanat Yayınları, İstanbul 2011, s.172-177.

Yuvalı, Abdulkadir, İlhanlı Tarihi. Bilge Kùltür Sanat Yayınları, İstanbul 2011, s.132.